

51. Ruscio A. Le Crédit de l'homme blanc. Regards coloniaux français du XIX-XX siècle / Alain Ruscio. – Paris: Éd. Complexe, 1995. – 221 p.
52. Ruscio A. Y'a bon les colonies / Allain Ruscio // Autrement. – 1994. – № 144. (Oublier nos crimes. L'Amnesie nationale: une spécificité française?) Avril –
53. Stengers J. L'Imperialisme Coloniale à la fin du XIX siècle: Mythe ou Réalité / Jean Stengers // Journal of African history. – 1962. – Vol. 3. – № 3. – P. 469-491.
54. Stourm R. Paul Leroy-Beaulieu / René Stourm // Revue des Deux Mondes. – 1917. – 1 avril. – 42 p.
55. Suret-Canale J. Afrique noire occidentale et centrale, géographie, civilisation, histoire / Jean Suret-Canale. – Paris: Édition Sociale, 1958. – 288 p.
56. Taylor A.J.P. Germany's First bid for Colonies / A.J.P. Taylor – London: George Allen and Unwinn Co., 1938. – 114 p.
57. Valette J. Note sur l'idée coloniale vers 1871 / J.Valette // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – 1967. – Vol. XIV, avril-juin. – P. 158-172.

УДК 94:314.1(=411.16)(477.81)

Р.Михальчук

ГОЛОКОСТ НА РІВНЕНЦІНІ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано різні за походженням, ступенем вірогідності й повнотою висвітлення джерела дослідження Голокосту на Рівненщині. Дано аналіз документальних джерел (діловодча документація, нормативні, статистичні, судово-слідчі справи), джерел особового походження (мемуари, щоденники, записники), періодичних видань (1941-1944 рр.) тощо. Архівні матеріали охарактеризовано згідно з поділом на радянські (урядові, партійні, силових органів); німецького походження, у тому числі документи окупаційних органів влади (цивільної німецької адміністрації); матеріали підпілля ОУН і УПА (відозви, постанови, звіти, пропагандистські матеріали).

Історичні джерела дають можливість дослідити Голокост на Рівненщині, охарактеризувати реалізацію репресивних заходів окупантів, висвітлити події та процеси, що відбувалися під час геноциду євреїв, – обмеження прав, дискримінацію та фізичну ліквідацію.

Ключові слова: Голокост, євреї, джерела дослідження, нацистський режим, Рівненщина, судово-слідчі справи.

В статті проаналізовані різні по походженню, ступені достовірності і повноті освітлення істотні джерела дослідження Холокосту на Рівненщині. Дан аналіз документальних істотних (делопроизводственных документів, нормативних, статистических, судово-следственных дел), істотних лічного походження (мемуари, дневники, записные книжки), периодических изданий (1941-1944 гг.) и др. Архивные материалы охарактеризованы согласно с разделением на советские (правительственные, партийные, силовых органов); немецкого происхождения, а также документы оккупационных органов власти (гражданской немецкой администрации) материалы подполья ОУН и УПА (воззвания, постановления, отчеты, пропагандистские материалы).

Істотні джерела дають можливість дослідити Голокост в Рівненській області, охарактеризувати реалізацію репресивних заходів окупантів, освітити події та процеси, що відбулися в час геноциду євреїв, – обмеження прав, дискримінацію і фізичну ліквідацію.

Ключевые слова: Холокост, евреи, источники исследования, нацистский режим, Ровенщина, судебно-следственные дела.

The article deals with the analysis of the various by origin, completeness of coverage sources of Holocaust study in Rivne region. Documentary sources (documentation, regulatory, statistical, judicial and investigative cases), specific sources (memoirs, diaries, notebooks), periodicals (1941-1944) and others are analysed.

Archive materials are divided into three groups. The first are the materials which are German by origin and documents of occupation authorities: data on the number of Jews; documents of the Jewish Council; orders on the relocation to the ghetto, permits for sell of buildings, etc. (funds of rural, city and district councils, hebitscommissariats and commandants which are in the State Archives of Rivne Region). In the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine there are documents, which cover functioning of the occupation authorities.

The second group consists of documents of Soviet executive and party organs which are contained in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, State Archives of Rivne Region, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, Archive of the Office of Security Service of Ukraine in Rivne Region. Available are materials on the mood of the population of Ukraine, descriptions of crimes of the Nazis, anti-Nazi resistance movement and so on. Archived criminal cases on not rehabilitated and rehabilitated persons allow to ascertain the reasons and motives of collaboration of locals, participation in persecution and rescue of Jews.

Acts of Extraordinary State Commissions in the State Archive of the Russian Federation, State Archives of Rivne Region help to concretize the number of losses among Jews and material damage.

The third group of sources are documents created by underground of OUN and UPA. They are presented in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, State Archives of Rivne Region (resolution, data of the security service, political and propaganda orders, decrees of OUN Assembly, anti-Semitic brochures, postcards, diaries).

Published sources are presented in collections of documents (compilers V.Kosyk, O.Kruglov, M.Gon), testimonies of witnesses, periodicals. Large collection of memories of Jews and witnesses of the Holocaust are kept in the archives of Yad Vashem (Israel), the Washington Holocaust Museum (USA), Rivne Regional Association of Charity of Christians-Saviours «Righteous among the Nations».

The materials of local periodicals («Volyn», «News for Ukrainian farmers», «Voice of Sarny district», «Kostopil news», «Eagle», «Ukrainian woman», «Ukrainian farmer», «Schoolchild») cover anti-Semitic propaganda, show life of people during the occupation, etc.

Thus, in their representativeness available sources make it possible to investigate the Holocaust in Rivne region, describe the implementation of repressive measures of occupiers, ascertain events and processes during the genocide of Jews.

Key words: *Holocaust, Jews, sources of study, Nazi regime, Rivne region, judicial and investigative cases.*

Актуальним напрямом дослідження геноциду євреїв є регіональна специфіка явища. Зменшення масштабу дослідження

до рівня локалізованої мікроситуації означає ретельну фіксацію і розширення бази малопомітних фактів та явищ. За умови вивчення локальних виявів антиєврейської політики можлива комплексна реконструкція Голокосту. Визначення регіональних особливостей геноциду євреїв дозволить об'єктивно відтворити місцеві складові та загальну картину в континуумі здійснюваних подій.

Аналіз останніх досліджень свідчить про зацікавленість краєзнавчими аспектами теми Голокосту (на Рівненщині) серед вітчизняних та іноземних науковців (І.Альтман [1], І.Арад [3], К.Беркгоф [9], М.Гон [14], С.Єлисаветський [32], К.Кіндрат [60], О.Круглов [35], Д.Левін [37], Т.Снайдер [69], Ш.Спектор [70] та ін.). Однак питання джерелознавчого аналізу теми лишається відкритим.

Мета статті – аналіз джерельної бази дослідження політики Голокосту на Рівненщині (1941-1944 рр.), яка в період нацистської окупації входила до Райхскомісаріату «Україна». Задля аналізу репресивних дій окупантів групи джерел за родово-видовою класифікацією поділено на: документальні (діловодча документація, нормативні, статистичні, судово-слідчі справи), особового походження (мемуари, щоденники, записники), періодичні видання (1941-1944 рр.). Архівні матеріали класифікуємо за трьома групами: радянські (урядові, партійні, силових органів); німецького походження, а також документи окупаційних органів влади (цивільної німецької адміністрації); матеріали підпілля ОУН і УПА (відозви, постанови, звіти, пропагандистські матеріали).

Великий корпус джерел становлять документи радянського походження. Потужною базою серед них вирізняються акти Надзвичайних державних комісій (НДК), наказ про утворення яких підписано Верховною Радою СРСР 2 листопада 1942 р. Рівненська обласна комісія почала працювати в лютому 1944 р., а ліквідована в 1945 р. Вона залучила до роботи понад 4500 чол. у районах і селах, а на підприємствах та організаціях – близько 3200 чол. Було розкопано 118 могил, опитано більше 1000 чол. За підсумковими даними НДК, кількість загиблих в області становила 258 942 чол. [43, арк. 25].

Акти комісій та їх копії представлені в багатьох наукових установах. Вони містять відомості про знищення жителів,

матеріальні втрати під час окупації. Матеріали судово-медичних експертиз фіксують методи вбивства, наводять кількість загиблих тощо. Одна з найбільших колекцій таких документів зберігається в Державному архіві Російської федерації. У фонді 7021 «Надзвичайна державна комісія із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і спричинених ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), суспільним організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК). 1941-1951» зібрані матеріали про загиблих євреїв, знищення та розкрадання їхнього майна в населених пунктах Рівненщини (Александрія, Здолбунів, Корець, Костопіль, Острог, Сарни, Червоноармійськ та ін.) [15].

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО України) такі документи представлені у фонді 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни» [54]. Там же зберігається написана на основі НДК дисертація Т.Халепо 1948 р. «Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України», де велику увагу приділено Рівненщині (самоспалення євреїв Мізоча, знищення рівненського гетто, окупаційний режим у Сарнах тощо).

У Держархіві Рівненської області матеріали НДК містяться у ф. Р-534 «Колекція матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині» [28], ф. Р-658 «Рівненська обласна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками» [29]. Цінними також є фонди районних надзвичайних комісій [27]. На жаль, способи фіксації матеріальних втрат в НДК не дозволяють встановити точні дані, тому аналізувати втрати євреїв за наявною інформацією можна фрагментарно.

Матеріали НДК представлені в ЦДАГОУ у ф. 7 «Центральний комітет ленінського комуністичного Союзу молоді України» [57], у ф. 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР» [58], у РОКМ [43], а також в архіві Яд Вашем (Ізраїль, Єрусалим), де наявні копії документів із Державного архіву Російської Федерації (списки загиблих євреїв Мізоча, населених пунктів Тучинського району [73]).

Іншу групу радянських джерел становлять документи, створені урядовими та партійними органами УРСР, які висвітлюють партизанську боротьбу, зокрема діяльність євреїв-партизанів у радянських з'єднаннях і групах. У ЦДАГОУ у ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» містяться звіти Рівненського обкому КП(б)У про підпільну роботу на Рівненщині, Рівненської підпільної організації про проведену роботу в м. Рівному, а також зберігаються матеріали про учасників підпілля Рівненської області. Ф. 68 «Рівненське партизанське з'єднання № 1», ф. 69 «Рівненський обласний штаб партизанського руху», ф. 70 «З'єднання партизанських загонів ім. Й. Сталіна» містять звіти та інформацію про бойову діяльність Рівненського обласного штабу партизанського руху, списки євреїв-партизанів тощо [56].

У Держархіві Рівненської області тему участі євреїв у партизанському русі репрезентують документи ф.П. 1 «Рівненський обласний підпільний комітет Комуністичної партії України та обласний штаб партизанського руху на Рівненщині». Це матеріали штабів з'єднань Рівненської області: акти, списки, постанови, звіти командирів. Справи містять характеристики на людей, які сприяли партизанському руху в області [17].

Окремий вид джерел складає документація радянських силових відомств. Вони представлені фондами nereабілітованих та реабілітованих (припинених) (ФП) архівних кримінальних справ, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБ України), в архіві управління Служби Безпеки України в Рівненській області (архів СБ України в Рівненській обл.) та в Державному архіві Рівненської області (Держархіві Рівненської обл.).

Особливу цінну групу архівних джерел складають кримінальні справи з фондів на nereабілітованих осіб, що зберігаються у ф. 4 «Архівні кримінальні справи на nereабілітованих осіб» в управлінні Служби Безпеки України в Рівненській області [5] та у ф. 5 «Архівні кримінальні справи» ГДА СБ України [12]. Це кримінальні довідки засуджених, характеристики, анкети арештованих, протоколи допитів та засідань, очних ставок, звинувачувальні висновки, висновки до архівно-кримінальних справ тощо.

Особливістю архівних кримінальних справ є персоніфікація, що дає можливість аналізувати причини та мотиви колаборації на індивідуальному рівні. Зокрема, факти з кримінальних справ свідчать, що частина поліцейських була задіяна у вбивствах євреїв. Окремі з них чинили злочини і до початку окупації, і після встановлення німецької влади.

У кримінальних справах на реабілітованих осіб у Держархіві Рівненської області у ф. Р-2771 «Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області. 1939-1956 рр.» у фільтраційних справах [30], заведених на жителів Рівненщини, яких було вивезено на примусові роботи, містяться факти про євреїв, які різним чином потрапили в Німеччину, а окремі з них навіть влаштували диверсії на підприємствах. У кримінальних слідчих справах [31] окреслено широке коло колаборантів, причетних до «єврейського питання» (бургомістри, домоуправителі, поліцейські, місцеві жителі тощо). У матеріалах подано відомості і про тих осіб, які рятували євреїв.

Недолік архівно-кримінальних справ – суб'єктивність: часто під тиском слідчих чи інших обставин засуджені та свідки давали неправдиві показання. Непоодинокими були випадки, коли свідки відмовлялися від попередніх показів.

Значне місце в дослідженні займають матеріали німецького походження, документи окупаційних органів влади (цивільної німецької адміністрації). У ЦДАГОУ, у ф.166 «Комиссия по истории Великой Отечественной Войны при Академии Наук УССР» знаходяться директиви рейхсміністра Німеччини [58]. У документах ф.3206 «Рейхскомісаріат України» та ф. «КМФ-8» [55] ЦДАВОВУ висвітлено правову основу функціонування окупаційної влади, структуру рейхскомісаріату. Ф. 2077 – «Генерал-комісар Волині і Поділля» містить постанови, розпорядження генерал-комісаріату, призначення українців на службу [52].

Значний інтерес становлять матеріали фондів цивільної німецької адміністрації на Рівненщині, основний масив документів яких зосереджено в Держархіві Рівненської області. Фонди гебітскомісаріатів – ф. Р-22 «Рівненський гебітскомісаріат», ф. Р-23 «Костопільський гебітскомісаріат», ф. Р-47 «Клеванський гебітскомісаріат» [18] містять накази про переселення євреїв у гетто,

документи юденрату, касові документи управ, які дозволяють аналізувати оподаткування «жидівським» податком. Наявні матеріали про націоналізовану землю, дозволи на продаж єврейських будинків, розпорядження про відправку євреїв на роботи.

Міські управи представлені найбільшим фондом – ф. Р-33 «Рівненська міська управа» (всього 2269 справ), а також ф. Р-29 «Костопільська міська управа», ф. Р-37 – «Здолбунівська міська управа», ф. Р-293 – «Дубровицька міська управа» [21]. Серед документів – накази бургомістрів, протоколи засідань міських управ, інформація про кількість євреїв, списки націоналізованих будинків, відомості про видачу заробітної плати євреям, накази про переселення в гетто, заяви місцевих жителів про видачу єврейського майна. Окремі копії документів з міських управ зберігаються в архіві Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль). Серед них – списки євреїв, які проживали поза межами рівненського гетто 1941-1942 рр., дані медичних працівників Здолбунова 1941 р. [74] та ін.

Районні управи представлені ф. Р-26 «Клеванська районна управа», ф. Р-27 «Острозька районна управа», ф. Р-35 «Костопільська районна управа», ф. Р-36 «Козинська районна управа», ф. Р-42 «Радивилівська районна управа», ф. Р-48 «Корецька районна управа», ф. Р-52 «Рівненська районна управа», ф. Р-57 «Висоцька районна управа», ф. Р-62 «Млинівська районна управа» [19]. Серед важливих документів – розпорядження гебітскомісара головам управ, звіти управ за різний період, наявні списки єврейського населення, дозволи на продаж єврейських будинків.

Сільські управи представлені двома фондами – ф. Р-61 «Сільська управа, с. Перемінка Костопільського району» та ф. Р-254 «Золотіївська сільська управа» [23]. У них зберігаються документи розпорядчого характеру. Наприклад, наказом гебітскомісара управи с. Перемінка слід було визначити 2 чоловіки для участі в шуцманшафті, а Золотіївській с/управі – заборонити «жидівську» торгівлю та створювати єврейські підприємства.

Актуальними для аналізу є документи комендатур – ф. Р-39 «Клеванська районна ортскомендатура» та ф. Р-40 «Острозька районна комендатура» [22] з наказами населенню, зокрема, про примусове вилучення золота в євреїв.

Крім документів органів влади, окупаційний режим висвітлюють матеріали, створені суспільними та релігійними організаціями. Цінним в цьому плані є ф. Р-281 «Рівненське церковне управління», де зберігають звернення релігійних лідерів – митрополита Полікарпа, екзарха Алексія, єпископа Мануїла, єпископа Дамаскіна із закликами про допомогу німецькій армії, про боротьбу проти «жидівсько-більшовицької» влади [281]. Інший бік церковного колабораціонізму висвітлює ф. 2 «Луцький окружний комісаріат» Держархіву Волинської обл., що містить резолюції Полікарпа про хрещення євреїв і відповідні доручення на це іншим настоятелям [16]. Такі дії давали єврейському населенню шанс на порятунок.

Серед документів організацій слід відзначити матеріали українського видавництва «Волинь» у ф. Р-280, де зберігаються надіслані з Берліну статті, біографії працівників. Окремий інтерес становлять листи читачів, у яких вони просять опублікувати антирадянські та антисемітські твори. Такі листи частково дають можливість аналізувати причини антисемітизму [25].

Фонди інституцій самопомоги ф. Р-72 «Місцева інституція самопомоги Рівненського району», ф. Р-82 «Місцевий комітет самопомоги м. Костопіль» містять документи про долю єврейської власності після загибелі жертв [24]. У численних заявах щодо отримання єврейського майна вказано причини, які спонукали людей до таких дій.

Інша група джерел – матеріали, створені безпосередньо підпіллям ОУН і УПА. Документи зберігаються у ЦДАВОВУ у ф. 3833 «Краєвий провід організації українських націоналістів (ОУН) на західно-українських землях», ф. 3837 «Українська повстанська армія (УПА)», ф. 3838 «З'єднання північних груп Української Повстанської Армії («УПА-Північ»), Військова округа «Заграва» [53], а також у ф. Р-30 Держархіву Рівненської обл. «Колекція матеріалів Організації Українських Націоналістів – Української Повстанської Армії (ОУН-УПА)» [20]. Це звернення, резолюції, відомості Служби безпеки, відомості з районів і надрайонів Рівненської військової округи, політичні, військові та пропагандистські розпорядження, постанови II, III Збору ОУН, антисемітські брошури, листівки, пропагандистські матеріали.

Звіти боївки УПА цінні тим, що в них зафіксовані випадки знищення євреїв. Крім офіційних документів, велику цінність мають щоденники членів ОУН.

Суттєвим доповненням до архівних матеріалів є опубліковані джерела: збірники документів, джерела особового походження (мемуари, спогади, свідчення очевидців), преса окупаційного періоду.

Перші документи про злочини нацистів були видані на основі даних НДК. Окремим накладом в 1944 р. було випущено «Повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню розслідувань злочинів німецько-фашистських окупантів. Про грабежі і злочини німецько-фашистських окупантів в м. Рівне і Рівненській області» [47].

Документальний збірник «Черная книга» підготував Єврейський антифашистський комітет (ЄАК). У 1944 р. завершено роботу над першим варіантом праці, а в 1946 р. – над остаточним. Однак політичне становище в СРСР унеможливило його випуск. Лише в 1980 р. книга видана в Єрусалимі, а в 1991 р. – в Україні [62].

У радянський період вийшли друком документальні збірники, у яких знаходила відображення нацистська політика стосовно населення України [33; 40; 42; 46] та безпосередньо на Рівненщині [44]. Попри тенденційність матеріалів, видання мають пізнавальну та наукову цінність. Проте документи, що стосувалися геноциду євреїв були використані локально. Ідеологічні мотиви не давали можливості досліджувати проблему в науковій площині.

У період незалежності під упорядкуванням В.Косика вийшли збірники німецьких документів, перекладені українською мовою [49]. Матеріали базуються переважно на німецьких архівах, що раніше були недоступні.

Слід виокремити документальні збірники, видані О.Кругловим [8; 45]. Вчений зібрав матеріали німецького походження, що засвідчують участь вермахту, айнзацгруп у знищенні єврейського населення. Цінність документів полягає в конкретизації прізвищ виконавців. Окремо дослідник зібрав відомості з 25 німецьких документів, які в подробицях інформують про знищення рівненських євреїв у листопаді 1941 р. [50]. Знищенню євреїв на території СРСР була присвячена збірка документів під редакцією І.Арада [51].

Високу інформативну цінність мають багатотомні видання «Літопис УПА», що містять нормативні документи, документи діловодчої документації, пропагандистські матеріали, епістолярні джерела. Опубліковані документи висвітлюють факти участі євреїв в УПА, їх значущість передусім у ролі лікарів [38].

Єдиний збірник документів, присвячений геноциду євреїв Рівненщини, упорядкований М.Гоном [13]. Праця представлена документами Держархіву Рівненської обл., а також задокументованими інтерв'ю укладача. У матеріалах охарактеризовано єврейську спільноту Рівненщини під час Голокосту, подано факти знищення, наведено антиєврейські розпорядження, висвітлено протистояння та опір євреїв, їх порятункові місцевим населенням.

Інша група джерел – опубліковані та неопубліковані свідчення очевидців подій. Мемуари євреїв висвітлюють їх становище під час окупації, спростовують стереотип неспроможності захистити себе перед нацизмом. Серед опитаних євреїв працівниками Інституту Яд Вашем – євреї Мізоцького, Здолбунівського, Рівненського гетто. Під час проекту «Ті, що пережили Голокост» знято відеоінтерв'ю Праведниці народів світу Мосійчук Марії з Мізоча, а також її брата [72]. Крім того, велика база інтерв'ю зібрана в Музеї Голокосту у Вашингтоні (США), серед них – інтерв'ю острозької єврейки Лізи Давидович, корецької єврейки Сари Шапіро та ін. [75].

Значну інформаційну вагу мають спогади рятівників євреїв, зібрані Рівненською обласною асоціацією милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу». З часу створення Організації (1993 р.) виявлено та зафіксовано 230 рятівників області. Засновник асоціації К.Кіндрат зібрав інформацію про більш ніж 50 випадків порятунку євреїв. Мотиви та умови порятунку проаналізовано завдяки документам: карток рятівників – Праведників України та світу, карток врятованих євреїв, свідчень, спогадів євреїв та їх рятівників [4].

Насиченими фактажем є спогади рівненської єврейки В. Барац, які видала її донька М.Ріцер російською [6], англійською та німецькою мовами. Рівнянка розповідає про заходи нацистської адміністрації в столиці рейхскомісаріату впродовж

950 днів окупації: контрибуції, грабунок, позначення «зірками Давида», знищення євреїв у листопаді 1941 р., життя в гетто. Авторка аналізує діяльність юденрату, відзначаючи його корумпованість. Цікавий матеріал подано для аналізу ставлення місцевого населення до євреїв.

Високу інформаційну цінність мають опубліковані свідчення та документи у кількох томах, зібрані Б.Забарко. Це розповіді Н.Анапольського про події в Корці [2], В.Вальдмана [11] та І.Галицького про Острог [48], А.Левіна про Рокитне [36], В.Новинського про Корнин тощо [41].

Багаті на фактаж спогади євреїв у Книгах Пам'яті, що видані в 1960-70-их рр. в Ізраїлі. Актуальною в дослідженні стала інформація про міста Острог [64], Рокитне [66; 71], Рівне [63; 68] та Мізоч [65].

Участь євреїв у партизанській боротьбі висвітлено в мемуарах партизанів, керівників партизанських загонів, де окреслено становище жертв окупації, їх бойовий шлях, наголошено на їх ролі в медичному, побутовому забезпеченні підрозділів [7; 10; 39; 34; 59].

Великий сегмент опублікованих джерел становить преса окупаційного періоду – «Волинь», «Вісті для українських селян», «Орленя», «Костопільські вісті», «Голос Сарненщини», «Українка», «Український хлібороб», «Школяр» [61] тощо. Масових страт жодне видання євреїв не афішувало, однак антисемітизм пропагувався постійно, у тому числі й після «вирішення єврейського питання».

Отже, джерельна база доволі репрезентативна для дослідження Голокосту на Рівненщині. Шляхом аналізу різноманітних груп джерел можна отримати цілісне уявлення про хід та наслідки геноциду євреїв Рівненщини. При подальшому дослідженні означеної проблематики доцільним буде провести глибший аналіз документів закордонних архівів США, Ізраїлю та Німеччини.

Джерела та література

1. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941-1945 / И.Альтман. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – 544 с.
2. Анапольский Н. «Благодаря добрым людям – украинцам, полякам – мы пережили смерть...» / Н.Анапольский //

- Живыми остались только мы : свидетельства и документы / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б.Забарко. – К.: Задруга, 2000. – С. 30–45.
3. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / И.Арад. – Днепропетровськ: Центр «Ткума», ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
  4. Архів Рівненської обласної асоціації милосердя християн-рятивників «Праведники Народів Світу». Картки Праведників України.
  5. Архів Управління Служби Безпеки України у Рівненській області (АУ СБ України РО). Ф. 4.
  6. Барац В. Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / В.Барац. – М.: «Арт-Бизнес-Центр», 1993. – 148 с.
  7. Бегма В. Шляхи нескорених / В.Бегма, Л.Кизя; лі-рна зап. П.Автомонава. – К.: Вид. політ. літ. України, 1977. – 477 с.
  8. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 гг. Ч. 1-4 / Сост. О.Круглов. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2008.
  9. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / К.Беркгоф. – К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2011. – 454 с.
  10. Бринский А. По ту сторону фронта : воспоминания партизана / А.Бринский; лит. зап. Б.Пильника. – М.: Горьковское кн. изд-во, 1959. – Кн. 2. – 466 с.
  11. Вальдман В. «С каждым днем жизнь становилась все хуже...» / Василий Вальдман // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы. Кн. 1 / Ред.-сост. Б.Забарко. – К., 2006. – С. 204–208.
  12. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБ України, м. Київ). Ф. 5.
  13. Голокост на Рівненщині: документи і матеріали / упоряд. М.Гон. – Днепропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 120 с.

14. Гон М. Голокост у Західній Волині / М.Гон // Голокост і сучасність: наук.-пед. бюл. Укр. центру вивчення іст. Голокосту. – 2002. – № 5. – С. 6–7; № 6. – С. 7–8.
15. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71.
16. Державний архів Волинської області, ф. Р-2, оп. 2.
17. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. П.-1, оп. 1.
18. Держархів Рівненської обл., ф. Р-22, оп. 1; ф. Р-23, оп. 1; ф. Р-47, оп. 1.
19. Держархів Рівненської обл., ф. Р-26, оп. 1; ф. Р-27, оп. 1, 3; ф. Р-35, оп. 1; ф. Р-36, оп. 1; ф. Р-48, оп. 1; ф. Р-52, оп. 1, 2, 4; ф. Р-57, оп. 1; ф. Р-62, оп. 1.
20. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 1, 2.
21. Держархів Рівненської обл., ф. Р-33, оп. 1–7; ф. Р-29, оп. 1, 3; ф. Р-37, оп. 1, 2; ф. Р-293, оп. 2.
22. Держархів Рівненської обл., ф. Р-39, оп. 1; ф. Р-40, оп. 1.
23. Держархів Рівненської обл., ф. Р-62, оп. 1; ф. Р-254, оп. 1.
24. Держархів Рівненської обл., ф. Р-72, оп. 1; ф. Р-82, оп. 1.
25. Держархів Рівненської обл., ф. Р-280, оп. 1–3.
26. Держархів Рівненської обл., ф. Р-281, оп. 1.
27. Держархів Рівненської обл., ф. Р-288, оп. 1; ф. Р-311, оп. 1; ф. Р-312, оп. 1; ф. Р-315, оп. 1; ф. Р-316, оп. 1; ф. Р-317, оп. 1.
28. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1.
29. Держархів Рівненської обл., ф. Р-658, оп. 1.
30. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 1.
31. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2.
32. Єлисаветський С. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні / С.Єлисаветський // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 3. – С. 59–72.
33. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В.М.Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
34. Кизя Л. Народні месники: з історії партизанського руху на Ровенщині / Л.Кизя. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1960. – 172 с.

35. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.Левитас. – К., 2000. – 224 с.
36. Левин А. Негаснущие свечи Холокоста / А.Левин // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы. Кн. 2 / Ред.-сост. Б.Забарко. – К., 2007. – С. 284–292.
37. Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года. – С. 43–71. [Электронный ресурс] // Яд Вашем: [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/df/evin.pdf> – Дата доступа: 03.06.2016.
38. Літописи УПА (Серія документальних збірників). Т. 1, 4, 5, 11, 23, 24, 25, 27, 46 (1984-2007 pp.).
39. Медведев Д. Это было под Ровно / Д.Медведев. – М.: Изд-во «Правда», 1987. – 198 с.
40. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. документів і матеріалів / Упоряд.: І.Л. Бутич (кер.), А.А. Батюк, П.М. Костриба, В.В. Кузьменко, Л.П. Нагорна [та ін.]. – К.: Держ. вид-во політ. лі-ри УРСР, 1963. – 488 с.
41. Новинский В. «Немцы устроили охоту на евреев...» / В.Новинский // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы. Кн. 2 / Ред.-сост. Б.Забарко. – К. : Дух і літера, 2007. – С. 400–404.
42. Нюрнбергский процесс: сб. материалов: В 2 т. Т. 1. – М.: Госуд. изд. юрид. ли-ры, 1954. – 936 с.
43. Рівненський обласний краєзнавчий музей. Папка № 8.
44. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941-1945: документи і матеріали / Редкол.: О.Г. Мартинова (голова) [та ін.]; Упоряд.: Т.М. Павлова, Г.М. Сербіна, Н.Г. Скворцова [та ін.]. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
45. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. А.Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – 486 с.
46. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы: В 3 т. Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) / Сост.: Д.Григорович, К.Архипенко, П.Добровольский [и др.]; Ред. Л.Лазуренко. – К.: Наукова думка, 1980. – 552 с.
47. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков в г. Ровно и Ровенской области. – Госполитиздат, 07 мая 1944. – 11 с.
48. Спогади Галицького Іосифа Бенціоновича / інтерв'ю та літ. ред. Г.Койфман [Електронний ресурс] // «Я пам'ятаю. Спогади ветеранів ВВВ»: [веб-сайт]. – 24.12.2011. – Режим доступу: <http://iremember.ru/partizani/galitskiy-iosif-bentsi.html> – Дата доступу : 03.06.2016.
49. Україна у Другій світовій війні у документах: у 4 т. Т. 2: зб. нім. архівних матеріалів (1941-1942) / Упоряд. В.Косика. – Львів: Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України, Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – 383 с.
50. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / публ. О.Круглова // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К., 2012. – № 1 (11). – С. 104–165.
51. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944): сб. документов и материалов / Ред. Ицхак Арад. – Иерусалим, 1991. – 424 с.
52. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2077, оп. 1.
53. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1-3; ф. 3837, оп. 1; ф. 3838, оп. 1.
54. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3.
55. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1.
56. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22; ф. 68, оп. 1; ф. 69. оп. 1; ф. 70, оп. 1.
57. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10.
58. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3.
59. Цессарский А. Записки партизанского врача : документальная повесть / А.Цессарский. – М. : Дет. лит., 1977. – 270 с.

60. Ціною власного життя. Книга пам'яті / упор. К.Кіндрат. – Рівне, 1995. – 208 с.
61. Часописи «Волинь», «Вісті для українських селян», «Орленя», «Костопільські вісті», «Голос Сарненщини», «Українка», «Український хлібороб», «Школярюк», 1941-1944 рр.
62. Черная книга / Сост. под. ред. В.Гроссмана, И.Эренбурга. – К., 1991.
63. Bluma Doitch (Guz). Notes of the Bloody Affair. Translation by Naomi Gal. – P. 529 [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page529> – Дата доступу: 03.06.2016.
64. Communities. Ostrog. By Shuka Katzir. Translated by Selwyn Rose. – P. 15 [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/volyn2/Vol015.html> – Дата доступу: 03.06.2016.
65. Kremenets in Struggle and Death. The Destruction of the Jewish Village of Mizoch (My Wanderings and Miraculous Survival) [by Volf Oks (Buenos Aires)]. – English Translation by Susan Sobel. – P. 380–384. [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>. – Дата доступу: 03.06.2016.
66. Leaving Rokitno in 1941. Yakov Schwartz (Rehovot). – P. 251 [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rokitnoye.html#Page251>
67. Levin A. Under the Yellow & Red Stars / A.Levin. – Toronto, 2009. – 175 p.
68. Noah Grees. The way it happened a. 22 June to 6 November 1941. Translation by Naomi Gal. – P. 520. [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page520> – Дата доступу: 03.06.2016.
69. Snyder T. The Life and Death of Western Volhynian Jewry, 1921-1945 / T.Snyder // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Edited by Ray Brandon and Wendy Lower. – Bloomington : Indiana University Press; United States Holocaust Museum, 2008. – P. 77–113.

70. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S.Spector. – Jerusalem, 1990. – 383 p.
71. The History of Rokytne. By The Committee / Translated by Selwyn Rose. – P. 36 [Електронний ресурс] // JewishGen: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/volyn2/vol028.html#Page36> – Дата доступу: 03.06.2016.
72. The Yad Vashem Archiv (Israel, Jerusalem). 0.93 Survivors of the Shoah – Visual History Foundation, established by Steven Spielberg – Collection of Testimonies.
73. The Yad Vashem Archiv (Israel, Jerusalem). M 33/1095; M 33/753.
74. The Yad Vashem Archiv (Israel, Jerusalem). M. 52.
75. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Oral history collection RG-50.030

УДК 930:343.264(477)

В.Данильчук

ОСТАРБАЙТЕРИ З УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМ ВИВЕЗЕННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЇ

У статті проаналізовано основні напрями наукового вивчення проблеми вивезення населення з території України, зокрема з Рівненщини, на примусові роботи у Третій рейх. Здійснено огляд тематичних праць, присвячених вивезенню, перебуванню остарбайтерів за кордоном в період Другої світової війни та репатріаційним процесам.

Ключові слова: остарбайтери, німецький окупаційний режим, репатріація, Третій рейх, Рівненщина.

В статье проанализированы главные направления научного изучения проблемы вывоза населения с территории Украины, в частности из Ровенщины, на принудительные работы в Третий рейх. Осуществлен обзор тематических изданий, посвященных вывозу, пребыванию остарбайтеров за рубежом в период Второй мировой войны и репатриационным процессам.

Ключевые слова: остарбайтеры, немецкий оккупационный режим, репатриация, Третий рейх, Ровенщина.

The historiographical analysis of the problem of the population deportation from the territory of Ukraine for forced labour in the Third